

Szczepan KOZAK
Uniwersytet Rzeszowski
Instytut Historii

Akta notarialne jako źródło historyczne. Metodologia i kierunki badań, postulaty badawcze¹

Dokumenty notarialne, znane najczęściej pod postacią testamentów, inwentarzy pozostałości, kontraktów kupna–sprzedaży, darowizn czy innych dobrowolnych czynności prawnych, wzbudzały zainteresowanie historyków od wielu lat. Literatura przedmiotu przytacza jako stosunkowo najstarszą, powstałą w oparciu o te źródła, biografię Piotra Steinkellera². Z innych przykładów wymienia wypada szeroko zakrojony projekt badawczy nad obyczajami spadkowymi w zaborze austriackim, realizowany jeszcze w czasach galicyjskich i kontynuowany w dwudziestoleciu międzywojennym³. Awans tego źródła nastąpił jednak dopiero w okresie późniejszym, zadecydować o nim miały — zdaniem jednego z pionierów tej problematyki — zniszczenia czasu II wojny światowej oraz zainteresowanie historią społeczno–gospodarczą⁴. Również w innych krajach pojawiły się podobne nurty a przodującą rolę należy przyznać badaczom francuskim⁵.

¹ Pojęcie akta notarialne obejmuje w niniejszym artykule dokumentację wytworzoną przez kancelarie notarialne (zarówno dokumenty właściwe jak i księgi kancelaryjne) w okresie XIX i XX wieku na obszarze ziem polskich pod zaborami i w okresie późniejszym. Por. Załącznik do zarządzenia n. 20 NDAP z 15 lipca 1998 r.

² H. Radziszewski, J. Kindelski, *Piotr Steinkeller, dwie monografie*, Warszawa 1905.

³ Jeszcze w latach 80. XIX wieku galicyjski Wydział Krajowy zorganizował ankietę wśród poszczególnych gmin, wydziałów powiatowych i notariuszy dotyczącą zwyczajów spadkowych. W okresie międzywojennym zwyczaje spadkowe ludności wiejskiej w podobny sposób analizował Wydział Ekonomiki Rolnej Drobnych Gospodarstw Wiejskich w Warszawie przy Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstw Wiejskich w Puławach. Por. K. Sójka–Zielińska, *Prawne problemy podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego*, Warszawa 1966, s. 128 i nast.; K. Kowalski, *Prawa zwyczajowe w zakresie wyposażania dzieci i dziedziczenia oraz sprawa podzielnosci małych gospodarstw wiejskich w byłym zaborze austriackim*, Warszawa 1928; tenże, *Prawa zwyczajowe w zakresie wyposażania dzieci oraz sprawa niepodzielnosci małych gospodarstw wiejskich w województwie lubelskim*, Warszawa 1929; tenże, *Stosunki rodzinne i zwyczaje spadkowe włościan w latach 1775–1870 w świetle tabuli prowincjonalnej cyrkulów lwowskiego i samborskiego*, Warszawa 1932; tenże, *Zwyczaje spadkowe włościan w Polsce*, cz. 1, Warszawa 1928; K. Kowalski, J. Górski, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach centralnych (b. Królestwo Kongresowe)*, Warszawa 1929; K. Kowalski, S. Grzybowski, K. Grzybowski, R. Karpiniec, *Zwyczaje spadkowe włościan w województwach południowych*, Warszawa 1928.

⁴ R. Kołodziejczyk, *Burżuazja polska w XIX i XX wieku*, Warszawa 1979, s. 13–39.

⁵ A. Daumard, *La bourgeoisie parisienne de 1815 à 1848*, 2 éd. Paris 1963. École Pratique des Hautes Études. Sixième Section. „Démographie et Sociétés” VIII. Patrz również: tenże, *Les oeuvres de Chateaubriand dans les bibliothèques de ses contemporains parisiens, d’après des archives notariales*, „Bulletin de la Société Chateaubriand”, 1958; tenże, *Structures sociales et classement socio–professionnel. L’apport des Archives notariales au XIXe siècle*, „Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine”, 1963; tenże, *Maisons de Paris et propriétaires au XIXe siècle 1809–1880*, Paris 1965; A. Daumard, F. Furet, *Méthodes de l’histoire sociale. Les Archives notariales et la mécanographie*, „Annales, Economies, Sociétés, Civilisations”, 1959, s. 676–693; J. P. Poisson, *Notaires et société. Travaux d’histoire et de sociologie notariales* (Wstęp G. Dumézil), Paris 1985.

Na wzrost popularności akt notarialnych w Polsce wpłynęły ponadto takie czynniki jak wprowadzenie w 1951 roku nowej ustawy notarialnej⁶, czy przejmowanie tych akt w latach 50. XX wieku przez archiwa państwowe. Wtedy też szerzej zadebiutowały one na łamach „Studiów Źródłoznawczych” i „Archeionu” za sprawą Haliny Szymańskiej, Józefa Śmiałowskiego⁷ i Józefa Kazimierskiego⁸. Dzisiaj liczba artykułów i prac poświęconych różnym aspektom zastosowania akt notarialnych jako źródła historycznego sięga blisko 100 tytułów autorstwa kilkudziesięciu badaczy. Znacznie więcej opracowań z dziedziny historii społeczno-gospodarczej, kultury materialnej czy historii prawa wykorzystuje to źródło w roli uzupełniającej. Do Warszawy, która w latach 60. i 70. wydawała się monopolizować tę tematykę, dołączyły dzisiaj środowiska akademickie Lublina, Kielc czy Rzeszowa. W nowym tysiącleciu wyrazem zainteresowania aktami notarialnymi stała się integracja środowisk naukowych, czego przykładem są m.in. konferencje organizowane w Radomiu, poświęcone notariatowi i jego wytworom kancelaryjnym⁹.

Notariat jako instytucja wiary publicznej stanowił już wielokrotnie przedmiot rozważań historycznych i tej problematyki nie będziemy szerzej rozwijać, ograniczając się jedynie do wskazania koniecznych cezur chronologicznych¹⁰. W realiach porozbiorowych kancelarie notarialne działały na ziemiach polskich w oparciu o ustawodawstwo państw zaborczych, niezunifikowane i stwarzające warunki pracy notariuszy w ramach trzech odmiennych systemów (francuskiego, niemieckiego i mieszanego). Różnice obejmowały m.in. zakres, uprawnienia i samodzielność notariuszy oraz wartość ich wytworów, wyrażającą się walorem dokumentu publicznego oraz zakresem przymusu notarialnego. Inny był również czas działania kancelarii. Notariat XIX-wieczny, odwołujący się do śródziemnomorskich tradycji, najwcześniej pojawił się w Księstwie Warszawskim (1808 r.) i w takiej formie przetrwał do 1876 r., kiedy to ustawę francuską zastąpiło prawo rosyjskie. W zaborze pruskim prawo o notariuszach regulowały ustawy z 1845 i 1899 r., zaś w Galicji pierwsze kancelarie notarialne otwarto w 1859 roku. W 1871 r. wprowadzono, wespół z ustawą o księgach gruntowych i przymusie notarialnym, drugą już ustawę notarialną obowiązującą do końca okresu galicyjskiego. W warunkach II Rzeczypospolitej normatywy te pozostały aktualne do 1933 r., poczym prawo o notariacie zostało ujednoczone. Po II wojnie światowej przesłanie instytucji było marginalizowane, czego dowodzi dekret z 1946 r. dopuszczający do wykonywania zawodu notariusza osoby bez studiów prawnych, a jedynie z praktyką administracyjną. W 1951 r. powołano państwowe biura notarialne działające przy sądach i obsługiwane przeważnie przez dwóch notariuszy. Dopiero po 40 la-

[Por. recenzja tej książki autorstwa K. Skupieńskiego: „Czas. Pr.–Hist.”, t. 40, 1988, n. 1, s. 203–205]; J. Queniert, *L'utilisation des inventaires en histoire socio-culturelle*, w: *Les actes notaries. Source de l'histoire sociale XVIe–XIXe siècles*, Strasbourg 1979, s. 241–255.

⁶ Dz. U., n. 36, poz. 276.

⁷ H. Szymańska, J. Śmiałowski, *Akta notarialne z terenu Królestwa Polskiego i ich wartość naukowa*, „Archeion”, t. 30, 1959, s. 43–67.

⁸ J. Kazimierski, *Akty notarialne i ich znaczenie dla badań historycznych XIX wieku*, St. Źródł., t. 4, 1959, s. 109–123.

⁹ *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, pod red. S. Piątkowskiego i K. Skupieńskiego, Radom 2004; *Notariat na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Ustawodawstwo–edukacja–piśmiennictwo*, pod red. S. Piątkowskiego i K. Skupieńskiego, Radom 2006.

¹⁰ Literatura poświęcona różnorodnym aspektom historii notariatu jest dziś dość obszerna. Szersze wskazówki bibliograficzne znajdzie czytelnik m.in. w następujących publikacjach: M. Kuryłowicz, *Z historiografii polskiego notariatu*, „Rejent”, nr 8, 1999, s. 66–77; K. Skupieński, *Notariat i akta notarialne jako przedmiot badań historyka*, w: *Notariat i akta notarialne*, s. 11–18; D. Malec, *Notariat w badaniach historyków prawa*, w: *Notariat i akta notarialne*, s. 20–21; tejsze, *Notariat w Departamencie Krakowskim Księstwa Warszawskiego oraz w Rzeczypospolitej Krakowskiej*, *Czas. Pr.–Hist.*, t. 53, 2001, z. 2, s. 185–202; tejsze, *Historia notariatu na ziemiach polskich zaboru austriackiego oraz pruskiego w XIX i początkach XX wieku*, „Nowy Przegląd Notarialny”, nr 1 (20), 2004, s. 97–107; tejsze, *Notariat Drugiej Rzeczypospolitej*, Kraków 2002; tejsze, *Dzieje notariatu polskiego*, Kraków 2007; Sz. Kozak, *Dziewiętnastowieczne akta notarialne. Stan badań*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Rzeszowie”, nr 28, H. 7, Rzeszów 1998, s. 193–207; tejsze, *Rzeszowskie akta notarialne 1871–1914. Studium historyczno-źródłoznawcze*, Rzeszów 2004; tejsze, *Notariusze rzeszowscy i ich kancelarie w latach 1859–1918*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 8, 1999, s. 37–70; tejsze, *Obraz notariatu w Galicji w świetle austriackich ustaw notarialnych z 1855 i 1871 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne”, t. 5, 1997, s. 107–123; tejsze, *Reprezentatywność galicyjskich akt notarialnych z zasobu Archiwum Państwowego w Przemyślu*, „Archeion”, t. 98, 1997, s. 45–65; I. Homola-Skapska, *Z dziejów krakowskiego notariatu w okresie autonomii galicyjskiej*, w: *I Kongres Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej. Księga Pamiątkowa*, pod red. A. Oleszko, Kluczbork 1994, s. 35–58.

tach, w 1991 r., nowa ustawa notarialna przywróciła formę kancelarii indywidualnej oraz stworzyła możliwość działalności na zasadzie spółki cywilnej.

Powstałe w takich warunkach dokumenty reprezentują różnorodną wartość poznawczą, odbijają cechy różnych systemów notarialnych i wreszcie obejmują swym zasięgiem zróżnicowaną przestrzeń chronologiczną i geograficzną. W archiwach państwowych w Polsce tworzą one blisko 4500 zespołów archiwalnych¹¹. Są też przedmiotem zainteresowania badaczy różnych specjalności — dyplomatyków, aktoznawców, źródłoznawców, historyków prawa i innych dziedzin historycznych.

Renesans tego źródła historycznego zaczął się w latach 90. XX wieku i przybrał na sile z początkiem nowego tysiąclecia. Złożył się nań trwający już od jakiegoś czasu rozwój zainteresowań historią społeczną, ale przede wszystkim chęć wykorzystania znanych już materiałów za pomocą nowych metod i wdrożenie ich do nowych nurtów badawczych inspirowanych poniekąd wpływem socjologii czy antropologii kulturowej. Komputeryzacja warsztatu badawczego historyka dała możliwość ponownego spojrzenia na znane niemal od pół wieku źródło i próbę opisanie go z innej perspektywy. Nie bez znaczenia były tu również takie zjawiska, jak upowszechnienie szkolnictwa wyższego czy doktoratu, co niejednokrotnie owocowało poszukiwaniami tematów badawczych i penetracją źródeł tej właśnie proveniencji co akta notarialne. W życiu pozanaukowym natomiast takim bodźcem była reprivatyzacja czy kwerendy genealogiczne.

Pod koniec XX wieku praktyczna strona wykorzystania akt notarialnych w badaniach historycznych miała już solidną podbudowę w postaci osiągnięć i rozczarowań lat minionych. Zwłaszcza po 2000 roku stały się one bardzo popularne wśród autorów wielu prac. Zauważalna jest również wielokierunkowość badań, co skłania do ponownego spojrzenia na aktualny stan refleksji źródłoznawczej, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień metodologicznych.

W rozwoju badań nad aktami notarialnymi brak wyraźnych granic chronologicznych. Lata 60. zdominowało zainteresowanie XIX-wiecznymi aktami warszawskimi¹², choć w tym czasie zaobserwować można również ciekawe głosy dochodzące z Łodzi¹³ czy Lublina¹⁴. Wizerunek ówczesnych badań kształtowały postulowane przez Ryszarda Kołodziejczyka kwerendy zespołowe prowadzone pod auspicjami takich instytucji, jak Muzeum Historyczne Miasta Stołecznego Warszawy, Towarzystwo Miłośników Historii w Warszawie, Instytut Historii PAN, Archiwum PAN¹⁵, tudzież inicjowane przez pojedynczych badaczy¹⁶. Kierunki tych poszukiwań źródłowych dadzą się sprowadzić do zainteresowania historią gospodarczą oraz strukturami społecznymi z naciskiem na burżuazję. W opinii historyków miał to być materiał masowy, a rezultaty badań mogliśmy obserwować w publikacjach

¹¹ www.archiwa.gov.pl. Szerzej na temat zawartości zasobów archiwalnych: A. Opara, *Akta notariuszy z lat 1918–1951 w archiwach państwowych*, „Teki Archiwalne”, t. 7, 2003, s. 21–37; tejsze, *Opracowywanie akt notarialnych*, „Teki Archiwalne”, t. 8, 2004, s. 123–132; A. Opara–Rak, *Prowadzenie i przechowywanie akt notarialnych wytworzonych w latach 1918–1951 w świetle przepisów kancelaryjno–archiwalnych*, w: *Notariat i akta*, s. 155–166. Patrz też D. Malec, *Dzieje notariatu*, s. 281–341; A. Dziedziuk, *Akta notariuszy w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu. Przewodnik po zespołach*, Przemysł 1994; Sz. Kozak, *Reprezentatywność*.

¹² Poza Szymańską, Śmiałowskim i Kazimierskim na warszawskie akta notarialne zwrócił uwagę również Zbigniew Pustuła. Patrz: tenże, *Udział Towarzystwa Lilpop, Rau i Loewenstein w realizacji dostaw dla armii carskiej (1900–1910)*, „Rocznik Warszawski”, t. 2, 1961, s. 135–163; J. Łukasiewicz, Z. Pustuła, *Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867–1889*, „Rocznik Warszawski”, t. 3, 1962, s. 212–237; Z. Pustuła, *Kapitały obce w przemyśle ciężkim Królestwa Polskiego (1876–1900)*, Kwart. Hist., nr 4, 1964, s. 931–958; tenże, *Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo–metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900)*, Warszawa 1968. W późniejszym okresie m.in. tegoż, *Z dziejów zakładów Lilpopa*, w: *Dzieje Woli*, Warszawa 1974, s. 137–160. Por. też I. Ichnatowicz, *Obyczaj wielkiej burżuazji warszawskiej w XIX wieku*, Warszawa 1971; tenże, *Burżuazja warszawska*, Warszawa 1972.

¹³ J. Śmiałowski, *Położenie tkaczy–sukienników w okręgu łódzkim, w świetle umów o nakład z lat 1826–1830*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki Humanistyczno–Społeczne”, seria 1, z. 5, 1957, s. 111–121; J. Pawlicka, *Z dziejów przemysłu włókienniczego w Polsce. Źródła archiwalne do badań nad rozwojem przemysłu włókienniczego w Łodzi i okręgu łódzkim*, „Przemysł Włókienniczy”, nr 4, 1957, s. 186–189; *Materiały do historii miast przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim*, t. 2: R. Kaczmarek, *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w.*, Warszawa 1958.

¹⁴ J. Mazurkiewicz, *Znaczenie akt notarialnych dla badań nad własnością w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Annales Universitatis M. C. Skłodowska”, sectio F, vol. 20, 1965, Lublin 1968, s. 117.

¹⁵ Sz. Kozak, *Dziewiętnastowieczne akta*, s. 196–197.

¹⁶ Żanna Kormanowa, Stanisław Kalabiński.

Jana Kosima¹⁷, Ryszarda Kołodziejczyka¹⁸, nieco później zaś Barbary Staszewskiej¹⁹. Szereg ówczesnych artykułów obfitowało jednak głównie w postulaty badawcze. Już wtedy zwrócono uwagę na walory akt notarialnych, zarówno jako źródła masowego jak i indywidualnego. W tym ostatnim przypadku szczególną popularność zdobyły inwentarze pozostałości, co charakterystyczne również dla czasów późniejszych²⁰. Odosobnionym przykładem były natomiast badania Józefa Mazurkiewicza (Lublin), poświęcone kwestii własności w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim²¹. Jako jedyny czerpał on z dokumentów notarialnych dane na temat ludności wiejskiej.

Poza „Studiami Źródłoznawczymi” i „Archeionem”, popularyzacją akt notarialnych zajął się w największej mierze „Rocznik Warszawski” (co wydaje się zrozumiałe z uwagi na profil ówczesnych badań), „Teki Archiwalne”, czy w późniejszym czasie „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”²², a nawet takie tytuły jak „Mówią Wieki”²³, „Kontrasty”²⁴, „Wiedza i Życie”²⁵. Ważnym krokiem okazała się praca wspomnianej już Staszewskiej, która udowodniła skuteczność badań w całości opartych na aktach notarialnych i wykorzystująca je jako źródło masowe²⁶. Równoległe źródła te włączał do swojego warsztatu Kołodziejczyk, autor pierwszych propozycji metodologicznych²⁷.

W latach 1970–1980 swój finał znalazły badania Ireneusza Ihnatowicza z jego *Obyczajem wielkiej burżuazji warszawskiej* na czele²⁸. Obserwujemy rozszerzanie się spektrum badawczego na inne tematy oraz akta innych, pozawarszawskich kancelarii. Mamy przykłady zainteresowania aktami kaliskimi²⁹, próby objęcia badaniami innych terytoriów, oraz kontynuację nurtu dotyczącego wykorzystania inwentarzy pozostałości³⁰. Znamienne są również narodziny wątku bibliologicznego

¹⁷ J. Kosim, *Akta notarialne jako źródło do dziejów kształtowania się burżuazji warszawskiej*, „Rocznik Warszawski”, t. 7, 1965, s. 249–257.

¹⁸ R. Kołodziejczyk, *Akta notarialne warszawskie jako źródło do dziejów Warszawy*, w: *Studia historyczne z okazji 70 rocznicy urodzin Stanisława Arnolda*, Warszawa 1965, s. 193–200; tenże, *Burżuazja polska*; tenże, *Miasta i mieszczaństwo w Polsce w XIX wieku. Szkice i rozprawy historyczne*, Warszawa 1979; tenże, *Piotr Steinkeller, kupiec i przemysłowiec 1799–1854*, Warszawa 1963; tenże, *Portret warszawskiego milionera*, Warszawa 1968; tenże, *Leon Newachowicz (1778–1831)*, „Rocznik Warszawski”, t. 8, 1970, s. 143–173. Por. *Miasteczka polskie w XIX i XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, Kielce 1992, s. 15–26.

¹⁹ B. Staszewska, *Akta notarialne jako źródło badań nad gospodarczymi i społecznymi dziejami Warszawy*, w: *Warszawa powstaniowa 1864–1918*, Warszawa 1969, z. 2, s. 197–232. J. Hensel, *Burżuazja warszawska drugiej połowy XIX wieku w świetle akt notarialnych*, Warszawa 1979.

²⁰ S. Biernacki, *Inwentarz pozostałości po Bogumile Bangu majstrze Profesji tokarskiej z 1822 roku*, „Rocznik Warszawski”, t. 1, 1960, s. 289–298; tenże, *Inwentarz pozostałości po Zygmuncie Voglu*, „Rocznik Warszawski”, t. 2, 1961, s. 323–333; J. Kazimierski, *Inwentarz działowy Księstwa Koneckiego klucza smółderowskiego i dóbr Wałowice z roku 1813*, „Teki Archiwalne”, z. 7, 1961, s. 341–380; tenże, *Inwentarz pozostałości po księciu Józefie Poniatowskim z 1814 roku*, „Teki Archiwalne”, t. 9, 1963, s. 169–247; J. T. Kowalska, H. Szymczak, *Inwentarz pozostałości po Antonim Magierze*, „Rocznik Warszawski”, t. 14, 1976, s. 309–336; J. Rogala, *Inwentarz cukierni Karola Wedla z 1851 roku*, „Rocznik Warszawski”, t. 5, 1964, s. 257–261; tenże, *Materiały do dziejów Fabryki Instrumentów Chirurgicznych i Narzędzi Ostrych Samuela Gerlacha (później Braci Kobylańskich)*, „Teki Archiwalne”, t. 18, 1981, s. 77–116; J. Stoch, *Testament Hugona Kołłątaja*, „Teki Archiwalne”, t. 9, 1963, s. 123–167; K. Świerkowski, *Inwentarz drukarni A. Gałęzowskiego i Komp. z r. 1834*, „Roczniki Biblioteczne”, z. 1/4, 1961, s. 311–322.

²¹ J. Mazurkiewicz, op. cit.

²² Sz. Kozak, *Dziewiętnastowieczna akta*.

²³ I. Nowak, *Posag panny Gąsiorowskiej. Z akt notariatu warszawskiego pierwszej połowy XIX w.*, „Mówią Wieki”, nr 6, 1966, s. 21–22.

²⁴ A. Sztachelska, *Na nowej drodze życia... (Intercyzy przedślubne w XIX wieku)*, „Kontrasty”, nr 11, 1969, s. 12–13.

²⁵ J. Sławińska, A. Sztachelska, *Intercyzy przedślubne*, „Wiedza i Życie”, 1, 1961, s. 41–42.

²⁶ B. Staszewska, op. cit.

²⁷ R. Kołodziejczyk, *Burżuazja polska*.

²⁸ I. Ihnatowicz, *Obyczaj*. Autor pisze tam m.in., że źródło to zawiera „niezmiernie różnorodne i bogate, lecz wymagające skomplikowanej kwerendy wiadomości...”, tamże, s. 200; tenże, *Burżuazja*.

²⁹ R. Szczepaniak, *Akta notarialne kaliskie i ich znaczenie dla badań naukowych*, „Rocznik Kaliski”, t. 9, Poznań 1976, s. 249–260.

³⁰ A. Moczulska, *Inwentarze, protokoły licytacji, intercyzy i testamenty zawarte w aktach notarialnych z obszaru Królestwa Polskiego w XIX wieku*, St. Źródł, t. 22, 1977, s. 217–224; E. Kowecka, *Bogaty dom warszawski z początków XIX wieku. Inwentarz ruchomości pozostałych po Elżbiecie Grabowskiej*, Kwart. HKM, nr 1, 1972, s. 131–141; teje, *Dwa*

reprezentowanego wówczas przez Mariana Juliana Lecha³¹, Halinę Chamerską³², w późniejszym zaś okresie Reginę Janiak³³ i Annę Dymmel³⁴.

Najbardziej charakterystycznym zjawiskiem był jednak rozwój badań kwantytatywnych, za sprawą szeregu publikacji Joanny Hensel³⁵. Jej metoda opracowania akt notarialnych stanowiła wówczas najważniejsze chyba osiągnięcie w tej dziedzinie. Powstała w oparciu o nią praca dotycząca burżuazji warszawskiej w świetle akt notarialnych była w pewnym sensie bardzo rozwinięta i twórczą kontynuacją rozważań Staszewskiej. W istocie Hensel pokazała w niej, że możliwe jest nie tylko prowadzenie badań opartych na źródle tak masowym ale wręcz wykorzystanie tej masowości jako najbardziej kreatywnego waloru. W obu przypadkach udało się wyjść poza sferę teoretycznych rozważań nad wartością akt notarialnych jako źródła historycznego i udowodnić ich praktyczne zastosowanie poprzez wskazanie na konkretną metodę analizy kwantytatywnej³⁶. Ważne wydaje się, iż po raz pierwszy w Polsce użyto do podobnych prac ówczesnego odpowiednika komputera—maszyny matematycznej Odra 1305.

Nurt ten niestety, jak się wyraził Krzysztof Skupieński, „wysechł”³⁷. Było to po części rezultatem związania badań nad aktami notarialnymi (poprzez osoby historyków z nich korzystających) z badaniami nad burżuazją w Polsce czy w węższym sensie w Warszawie³⁸. Przypomnijmy, badania te rozwijając się od jakiegoś czasu znalazły w tym okresie rodzaj zwieńczenia w postaci prac Ichnatowicza i Kołodziejczyka (*Burżuazja polska w XIX i XX wieku* — 1979 r.; *Miasta, mieszczaństwo, burżuazja w Polsce w XIX w.* — 1979 r.). Publikacja Hensel wpisując się w ten schemat (ukazała się przecież również w 1979 r.) stanowiła swoisty akcent źródłoznawczy tego wątku. Sama zresztą autorka we fragmencie dotyczącym źródeł rekrutacji burżuazji zaznacza: „Wielokrotnie pisano już o tych problemach i dlatego też poruszamy tylko te aspekty spraw, które informacje zawarte w aktach notarialnych ukazują w pełniejszym świetle i pozwalają na wysunięcie tez bądź nowych bądź idących dalej niż dotychczasowe w historiografii...”³⁹.

Warto w tym miejscu podkreślić, że choć w okresie późniejszym akta notarialne zdobyły stałe miejsce w badaniach bibliologicznych i z zakresu historii kultury materialnej czy życia gospodarczego,

inwentarze ruchomości mieszkańców Warszawy z XIX wieku, „Studia z Dziejów Rzeczypospolitej i Przemysłu”, t. 10, 1970, s. 133–152.

³¹ J. M. Lech, *Problemy książki i ludzi książki w aktach notariuszy warszawskich w latach 1861–1867*, „Księgarz”, R. 20, 1976, nr 4, s. 65–69; tenże, *Akta notarialne jako źródło do badań nad księgozbiorami domowymi*, „Studia o Książce”, t. 9, 1979, s. 187–201.

³² H. Chamerska, *Akta hipoteczne i notarialne jako źródło badań nad księgozbiorami prywatnymi XIX i XX wieku (Zagadnienia metodologiczne)*, „Z badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi”, z. 3, 1977, Warszawa 1977, s. 5–22.

³³ R. Janiak, *Prywatne księgozbiory lubelskie w pierwszej połowie XIX w. w świetle akt notarialnych. Badania sondażowe*, „Folia Bibliologica”, R. 34/35, 1986/1987, Lublin 1990, s. 29–33.

³⁴ A. Dymmel, *Księgozbiór domowy notariusza lubelskiego Ksawerego Chełmickiego w świetle inwentarza z 1848 r.*, w: *Drogą historii. Studia ofiarowane prof. J. Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, pod red. P. Dymmela, K. Skupieńskiego, Lublin 2001, s. 383–396; tenże, *Księgozbiory prywatne ziemiaństwa lubelskiego w świetle akt notarialnych Seweryna Konwického w połowie XIX wieku*, w: *Z książką przez wieki*, pod red. A. Krawczyka, Lublin 2002, s. 243–256; tenże, *Lubelskie akta notarialne jako źródło do badań historii czytelnictwa*, w: *Lublin a książka*, pod red. A. Krawczyka, E. Józefowicz-Wisińskiej, Lublin 2004, s. 385–402; tenże, *Akta notarialne w badaniach bibliologicznych*, w: *Notariat i akta*, s. 27–36.

³⁵ J. Hensel, *Burżuazja*; tenże, *Metoda opracowywania akt notarialnych jako źródło do dziejów burżuazji Warszawy*, w: *Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, Warszawa 1977, s. 457–464; tenże, *Wybór i reprezentatywność próby losowej w zastosowaniu badawczym*, „Historyka”, t. 9, 1979, s. 151–159; tenże, *Możliwość zastosowania metody opracowania akt notarialnych do innych źródeł masowych*, w: *Metody i wyniki z warsztatu historyka dziejów społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1980, s. 130–146.

³⁶ Sz. Kozak, *Dziewiętnastowieczne akta*, s. 203–205.

³⁷ K. Skupieński, *Notariat i akta*, s. 16.

³⁸ Por. R. Kołodziejczyk, *U źródeł nagromadzenia kapitałów w rękach burżuazji miejskiej Królestwa Polskiego w latach 1815–1850*, „Materiały i Studia”. Seria Historyczna, t. 4, 1956, s. 46–80; tenże, *Z zagadnień kształtowania się burżuazji polskiej*, Kwart. Hist., r. 63, 1956, n. 1, s. 12–54; tenże, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim (1815–1850)*, Warszawa 1957; tenże, *Bohaterowie nieromantyczni. O pionierach kapitalizmu w Królestwie Polskim*, Warszawa 1961; tenże, *Historia burżuazji w Polsce — program i wstępne uwagi badawcze*, w: *Dzieje burżuazji w Polsce. Studia i materiały*, t. 1, pod red. R. Kołodziejczyka, Wrocław 1974, s. 5–16. Patrz też I. Ichnatowicz, *Obyczaj*; J. Kosim, *Losy pewnej fortuny. Z dziejów burżuazji warszawskiej w latach 1807–1830*, Wrocław 1972.

³⁹ J. Hensel, *Burżuazja*, s. 88.

to co najmniej do końca XX wieku żadna monografia nie akcentowała podobnego związku w sposób tak wyraźny jak praca Hensel w odniesieniu do burżuazji. Z innej perspektywy można natomiast zauważyć, że w omawianej pracy osiągnięto pewien etap, który wyczerpał aktualne możliwości metodologiczne. Nie było po prostu chętnych do podjęcia tak trudnych badań, choć autorka jeszcze przez kilka lat propagowała swoją metodę widząc nawet możliwość przeniesienia jej na inne źródła o podobnej proveniencji⁴⁰.

W latach 80. kwantytatywny model badań autorstwa Hensel został definitywnie zarzucony. Wydawało się nawet, że trwającą w dwóch minionych dekadach fascynację nowymi możliwościami źródła zastąpił zdroworozsądkowy dystans. Akta notarialne zajęły stałe miejsce w warsztacie historyka dziejów gospodarczych, służąc m.in. badaniom nad rozwojem przemysłu czy innymi aspektami życia gospodarczego. Prowadzono wprawdzie rozproszone poszukiwania tematyczne, ale jak poprzednio owocowały one drobnymi publikacjami o charakterze przyczynkarskim⁴¹. Najczęściej lansowano konkretny typ dokumentu (np. testamentu, intercyzy) z przodującą ciągle rolą inwentarza pozostałości. Na tym tle wyróżnia się opublikowana w 1987 r. książka Kazimierza Karolczaka poświęcona kamienicznikom krakowskim na przełomie XIX i XX wieku⁴². Ważny dla niniejszych rozważań jest fakt oparcia jej w całości na aktach notarialnych i hipotecznych. Choć z metodologicznego punktu widzenia autor nie wydaje się być kontynuatorem rozwiązań warszawskich z końca lat 70. to jego książkę można sytuować w Galicji na równi z badaniami Hensel.

Lata 80. w rozwoju refleksji źródłoznawczej nad aktami notarialnymi stanowią okres stagnacji metodologicznej. Pewnemu rozszerzeniu uległa za to perspektywa geograficzna. Poza książką Karolczaka pojawiły się bowiem artykuły opisujące walory akt kieleckich⁴³, łódzkich⁴⁴, lubelskich⁴⁵, i co szczególnie ważne — chorzowskich⁴⁶. Dotąd bowiem nie sięgano po akta z pozostałych zaborów⁴⁷.

Świeży powiew i nowe możliwości przyniosła ostatnia dekada XX wieku. Katalizatorem okazało się tu (podobnie jak 40 lat wcześniej) nowe prawo o notariacie z 1991 r. i wzrost zainteresowania historią tej instytucji. Przypomnijmy choćby badania Krzysztofa Skupieńskiego, obejmujące tematykę notariatu w średniowiecznej Polsce⁴⁸, Ireny Homoli-Skapskiej⁴⁹ czy prace Doroty Malec uwieńczoną monografią notariatu II RP i kontynuowane w dalszym ciągu⁵⁰. Do dyspozycji zainteresowanych problematyką notariatu oddano również łamy powstałego wówczas miesięcznika „Rejent”, a tematyka historyczna coraz częściej gościła na kolejnych Kongresach Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej.

W okresie tym zaczęły się na szerszą skalę odradzać zainteresowania aktami notarialnymi w środowisku lubelskim i kieleckim⁵¹, czego przykładem były badania Wiesława Cabana, a zwłaszcza jego

⁴⁰ Patrz przypis 35.

⁴¹ S. Życiński, *Stan zamożności mieszkańców Krakowskiego Przedmieścia w Warszawie w świetle inwentarzy pozostałości z lat 1808–1863*, „Archeion”, t. 75, 1983, s. 179–187; A. Staszaków, *Akta notariuszy w Chorzowie jako źródło do historii miasta i regionu*, „Archeion”, t. 79, 1985, s. 217–228; B. Bieńkowska, *Inwentarze księgozbiorów prywatnych jako źródło do badań nad dziejami czytelnictwa*, „Studia o Książce”, t. 18, 1989, s. 65–76; H. Krajewska, *Akta notariuszy w Archiwum Państwowym w Łodzi jako źródło do historii kin i życia filmowego miasta*, „Archeion”, t. 86, 1989, s. 81–88; R. Janiak, op. cit.; Cz. Erber, *Akta notarialne jako źródło do dziejów dworów i rezydencji w XIX st. na Kielecczyźnie*, w: *Dwór polski w XIX w. — zjawisko historyczne i kulturowe*. Materiały II Seminarium zorganizowanego przez Od. Kielecki Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Warszawa 1990, s. 161–167.

⁴² K. Karolczak, *Właściciele domów w Krakowie na przełomie XIX i XX wieku. Z badań nad dziejami Krakowa*, Kraków 1987.

⁴³ Cz. Erber, op. cit.

⁴⁴ H. Krajewska, op. cit.

⁴⁵ R. Janiak, op. cit.

⁴⁶ A. Staszaków, op. cit.

⁴⁷ Por. Sz. Kozak, *Dziewiętnastowieczne akta*, s. 206.

⁴⁸ K. Skupieński, *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1997.

⁴⁹ I. Homola Skapska, op. cit.; tejże, *Kwiat społeczeństwa*, Kraków 1984.

⁵⁰ Patrz przypis 10.

⁵¹ Wśród opracowań, zwłaszcza z ośrodków pozawarszawskich na uwagę zasługują publikacje Stefana Pytłasa, między innymi tegoż, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994 (szerzej: ibidem, s. 413). Por. też W. Caban, *Spole-*

praca poświęcona społeczeństwu Kielecczyny w latach 1832–1864⁵². Źródło to stało się dlań podstawą do analizy aktywności gospodarczej ziemiaństwa, mieszczaństwa i Żydów. Sam autor podkreślił, że na ostateczny kształt publikacji miały również wpływ konsultacje z historykami, którzy przecierali szlaki metodologiczne w dziedzinie badań z wykorzystaniem akt notarialnych, m.in. z Józefem Śmiałowskim i Ryszardem Kołodziejczykiem.

Od połowy lat 90. XX w. w pracach historyków wykorzystujących akta notarialne coraz częściej zaczął się pojawiać wątek Galicji. Wcześniej, poza cytowanym już Karolczakiem źródło to wykorzystowała Jadwiga Hoff w badaniach nad społecznością małego miasta galicyjskiego z okresu autonomii⁵³. W 1994 r. Archiwum Państwowe w Przemyślu wydało przewodnik po zespołach akt notarialnych ze swego zasobu⁵⁴. Badania źródłoznawcze nad tymi aktami zainicjowane w środowisku dawnego WSP w Rzeszowie (obecnie Uniwersytet Rzeszowski) zaowocowały w okresie późniejszym serią publikacji dotyczących zarówno instytucji notariatu galicyjskiego, jak i jego wytworów⁵⁵. Po roku 2000 dały o sobie znać wszystkie powstałe dotąd nurty badawcze. Syntezy będące podsumowaniem stanu badań nad aktami notarialnymi ujawniły aspekt źródłoznawczy (typologia i zastosowanie akt) i metodologiczny (źródło kwantytatywne i indywidualne)⁵⁶. Niepomiarną rolę odegrała tu zwłaszcza pierwsza ogólnopolska konferencja zorganizowana w 2004 r. w Radomiu, na której zaprezentowano aktualne prądy metodologiczne oraz szereg nurtów badawczych. Postulowano również powołanie platformy tematycznej⁵⁷. W tymże roku ukazała się praca o charakterze studium historyczno-źródłoznawczego poświęconego rzeszowskim aktom notarialnym z lat 1871–1918⁵⁸, nawiązująca w założeniach metodologicznych do badań Hensel sprzed ćwierćwiecza. W rezultacie od połowy lat 90. XX wieku grono wykorzystujących to źródło i prezentujących wyniki swych badań powiększyło się o takie nazwiska jak Anna Dymmel, Czesław Erber, Anna Jadeszko, Anna Jankowska, Teresa Kozłowska, Robert Kuwałek, Krzysztof Latawiec, Dariusz Magier, Bogusław Niemirka, Mariusz Nowak, Anna Opara, Sebastian Piątkowski, Sławomir Przygodzki, Jerzy Szumski, Teresa Zwierzykowska⁵⁹. Badaniami objęto akta bardzo różnych miejscowości, przykładowo obok Lublina, sięgnięto po

czeństwo Kielecczyny. Studia nad strukturą i aktywnością gospodarczą ziemiaństwa, mieszczaństwa i Żydów, Kielce 1993; J. Śmiałowski, *Przepływ kapitału ziemianńskiego i handlowo-przemysłowego w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku. Na przykładzie dziejów fabryki sukieniczej w Przedborzu*, w: *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVIII–XX wieku*, pod red. W. Cabana i M. B. Markowskiego, Kielce 1993, s. 21–51; J. Szczepański, *Modernizacja górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim w I połowie XIX w. Rola specjalistów niemieckich i brytyjskich*, Kielce 1997.

⁵² W. Caban, op. cit.

⁵³ J. Hoff, *Spoleczność małego miasta galicyjskiego w dobie autonomii*, Rzeszów 1992. Patrz też: W. Najdus, *Zmiany społeczno-ekonomicznej pozycji kobiety w galicyjskim środowisku drobnomieszczańskim*, w: *Kobieta i edukacja*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcza, Warszawa 1992, t. 2, cz. 2, s. 237–256 (Autorka korzystała z zespołów akt notarialnych kancelarii Krakowa, Chrzanowa, ponadto z ksiąg Wieliczki i Podgórzca oraz z akt sądowych).

⁵⁴ A. Dziedziuk, op. cit.

⁵⁵ Patrz prace Sz. Kozaka.

⁵⁶ A. Dymmel, *Notariat w badaniach*; Sz. Kozak, *Dziewiętnastowieczne akta*; K. Skupieński, *Notariat i akta*.

⁵⁷ *Notariat i akta*, s. 12.

⁵⁸ Sz. Kozak, *Rzeszowskie akta*.

⁵⁹ A. Dymmel, *Księgozbiór domowy*; tejsze, *Księgozbiory prywatne*; tejsze, *Lubelskie akta*; tejsze, *Akta notarialne*; Cz. Erber, *Akta notarialne*, tenże, *Dzieje książki na Kielecczyźnie w latach 1795–1865*, Kielce 1996; A. Jadeszko, *Akta notarialne jako źródło do badań nad dziejami społeczności lokalnych w pierwszej połowie XIX wieku*, w: *Notariat i akta*, s. 99–114; A. Jankowska, *Akta notarialne jako źródło do badań nad sytuacją ekonomiczną ludności regionu radomskiego w okresie okupacji austriackiej (1915–1918)*, w: *Notariat i akta*, s. 129–133; A. Klonder, *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwart. HKM”, t. 51, 2003, n. 2, s. 157–176; T. Kozłowska, *Aktywność gospodarcza Żydów okręgu Skalmierskiego w świetle akt notarialnych Antoniego Gozdawy Kaweckiego z lat 1817–1835*, „Między Wisłą a Pilicą”, t. 1, 2000, s. 167–178; tejsze, *Rodzina żydowska w świetle akt notarialnych powiatu skalbmierskiego z lat 1817–1835*, „Kwartalnik Historii Żydów”, nr 2, 2002, s. 227–232; tejsze, *Kobieta żydówka na prowincji Królestwa Polskiego w świetle akt notarialnych*, „Między Wisłą a Pilicą”, t. 4, 2003, s. 69–87; tejsze, *Walewscy herbu Kolumna z Kobylnik w świetle akt notarialnych z lat 1810–1834*, w: *Notariat i akta*, s. 63–67; R. Kuwałek, *Żydzi łączący w latach 60-tych XIX w. w świetle akt notarialnych*, „Mercuriusz Łęczyński”, nr 8, 1995, s. 9–14; K. Latawiec, *Akta notarialne jako źródło do badań nad ludnością rosyjską w Królestwie Polskim między Powstaniem Styczniowym a I wojną światową*, w: *Notariat i akta*, s. 115–128; D. Magier, *Szlachta powiatu radzyńskiego w świetle inwentarzy pozostałości w aktach notariuszy z lat 1812–1830*, w: *Notariat i akta*, s. 69–81; E. Mazur, *Wykorzystanie inwentarzy w badaniach nad kulturą XIX wieku na ziemiach polskich*, „Kwart. HKM”, t. 51, 2003, n. 2, s. 177–182; B. Niemirka, *Akta notariuszy w Sokołowie Podlaskim z l. 1795–1945 jako źródło do dziejów regionalnych*, w: *Źród-*

dokumenty z Łomżyńskiego, Kielecczyny czy Radomia. Co szczególnie ważne, zwłaszcza w kontekście dotychczasowego dorobku, znaczna część pochodziła z kancelarii zlokalizowanych w miejscowościach prowincjonalnych takich jak Skalbmierz, Sokołów Podlaski, Olkusz, Działoszyce, Radzyń Podlaski, Kazimierz Dolny, Kozienice, Szydłowiec, Przeworsk, Dobromil, Tarnobrzeg. W materiałach tych poszukuje się odpowiedzi na różne pytania badawcze — od problematyki społeczności lokalnych, poprzez zagadnienia dotyczące sytuacji ekonomicznej, czy obrotu nieruchomościami. Ciągłe rozwijane są badania z wykorzystaniem tych akt jako źródła do lokalizacji księgozbiorów i czytelnictwa.

Podsumowując stan refleksji źródłoznawczej nad aktami notarialnymi można za punkt wyjścia przyjąć proponowany przez Bohdana Ryszewskiego model, według którego badania źródłoznawcze powinny się koncentrować na problematyce genezy źródła, charakterystyce jego formy i jej przemian, opisie treści oraz możliwości badawczych⁶⁰. Jeśli przyjąć, że geneza źródła oznacza tu również podstawy ustrojowe notariatu, jego charakterystykę jako instytucji z punktu widzenia prawnego, to ten element ma dzisiaj stosunkowo dobre rozpoznanie. Instytucja notariatu stała się bowiem w latach 90. XX wieku obiektem szeroko zakrojonych badań i ma już sporą literaturę. Ważne wydaje się zwrócenie uwagi na fakt, że kierunki tych badań są bardzo często zbliżone do oczekiwań źródłoznawcy. Obecnie wśród najpilniejszych potrzeb wymienić można zmianę optyki badawczej, postulowaną już w środowiskach historyków prawa, której wyrazem miały by być poszukiwania biograficzne obejmujące notariuszy jako grupę zawodową. Są one istotne dla ustalenia wpływu osobowości notariusza na proces aktotwórczy lub szerzej — na warstwę informacyjną źródła. Przykłady podobnego związku odnajdujemy wśród takich postaci jak Stefan Muczkowski w Krakowie⁶¹ czy Jan Pogonowski w Rzeszowie⁶². Notariusze ci, prowadząc kancelarie dla środowisk elitarnych, pośrednio wpływali na selektywny dobór klienteli, na czym ważyła niewątpliwie ich wysoka pozycja społeczna.

Badania nad formą akt notarialnych są obecnie prowadzone bardzo wyrętkowo. Stan taki jest wypadkową zróżnicowania systemów notarialnych, w jakich działały poszczególne kancelarie pod zaborami oraz profilu badań. Ten wątek najbardziej eksponuje problematykę aktoznawczą, która jak dotąd stanowiła niewielki margines badawczy, ograniczając się często do wyliczenia typów akt notarialnych lub elementów redakcyjnych formularza. Wydaje się, że pod tym względem najlepiej zbadano akta XIX-wieczne z obszaru Galicji.

Opis treści źródła bardzo często łączony bywa z zagadnieniem wykorzystania akt, co pozostaje w ścisłym związku z metodologią badań. W połowie lat 90. XX wieku nadzieje na przyszłość wiązano z masowością źródła i komputeryzacją. Na podstawie dotychczasowych publikacji można wyróżnić dwa nurty metodologiczne: tradycyjny i kwantytatywny. Ten pierwszy opiera się na metodologii traktującej co prawda dokument notarialny jako źródło masowe, ale przyznającej pierwszeństwo jego narracyjnej formie i danym jakościowym. W takim kontekście wartość informacyjna dokumentu notarialnego jest już dzisiaj dobrze zbadana, czego dowodzą liczne publikacje powołujące się na to źródło. Tradycjonalistyczne podejście charakterystyczne jest dla historyków zainteresowa-

ła do dziejów regionu. *I Siedlecka Sesja Archiwalna*, Siedlce 2002, s. 105; M. Nowak, *Nieruchomości jako przedmiot czynności prawnych mieszczan powiatu olkuskiego w świetle akt notarialnych z lat 1815–1830*, w: *Notariat i akta*, s. 83–87; A. Opara, *Akta notariuszy*; tejsze, *Opracowywanie akt*; A. Opara–Rak, *Prowadzenie*; S. Piątkowski, *Akta notarialne jako źródło do badań realiów ekonomicznych i społecznych GG 1939–1944 (przykład Dystryktu Radomskiego)*, w: *Notariat i akta*, s. 167–176; S. Przygodzki, *Księgozbiór pastora Augusta Modla w świetle notarialnego inwentarza pośmiertnego*, w: *W kręgu kaliskiej książki*, pod red. K. Walczaka, Kalisz 1998, s. 109–117; tenże, *Inwentarz pozostałości po Edwardzie Magnusie Fiedlerze, właścicielu fabryki sukna w Opatówku*, „Rocznik Kaliski”, t. 27, 2001, s. 129–140; J. Szumski, *Akta hipoteczne i notarialne do 1939 r. z terenu województwa łomżyńskiego*, „Studia Łomżańskie”, t. 5, 1996, s. 103–107; tenże, *Księgozbiory domowe ziemiaństwa Suwalszczyzny w świetle akt notarialnych „inwentarzy pozostałości” z lat 1814–1858*, „Bibliotekarz Podlaski”, 2003, nr 6, s. 43–50; T. Zwierzycowska, *Aktywność gospodarcza Żydów w Działoszycach na podstawie akt notarialnych Adama Przesmyckiego w latach 1845–1856*, „Między Wisłą a Pilicą”, t. 1, 2000, s. 179–206.

⁶⁰ B. Ryszewski, *Rozwój form kancelaryjnych w Polsce w XIX i XX wieku. Stan badań i postulaty badawcze*, w: *Nauki pomocnicze historii na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu*, pod red. A. Tomczaka, Warszawa–Łódź 1976, s. 74–89.

⁶¹ K. Karolczak, op. cit., s. 13.

⁶² Sz. Kozak, *Notariusze rzeszowscy*.

nych obszarami Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Na czoło wysuwają się zwłaszcza środowiska naukowe Lublina i Kielc. Jeszcze w 1998 r. takie stanowisko znajdujemy w referacie Katarzyny Litwin z UMCS wygłoszonym na VIII Sympozjum Nauk Dających Poznawać Źródła Historyczne⁶³.

Nurt badań kwantytatywnych, rozwinięty przez Joannę Hensel, kontynuowany jest w oparciu o akta galicyjskie. Należy podkreślić, że nie odrzuca on tradycyjnego warsztatu, opierającego się na wykorzystaniu cech jakościowych źródła, przyjmuje natomiast postulowany przez niektórych historyków paradygmat przekształcenia danych jakościowych w ilościowe za pomocą metod analizy komputerowej. W tym miejscu rolę najważniejszego narzędzia badawczego pełni odpowiednio zaprojektowana „baza danych”. Pewne propozycje w tej dziedzinie odnajdujemy w publikacjach autora niniejszego artykułu poświęconych przekształcaniu danych zawartych w dokumentach notarialnych w formularz bazy⁶⁴. Jak dotąd w obiegu naukowym pojawiły się dwa tego typu przedsięwzięcia: bazy danych „Rzeszowskie akta notarialne” i „Galicyjskie akta notarialne”, powstałe w oparciu o program ACCESS z pakietu OFFICE.

Opracowanie metody komputerowej umożliwiło wykorzystanie aspektu masowości źródła historycznego, jednak nawet badania prowadzone w oparciu o próbę reprezentatywną w dalszym ciągu wymagają znacznego nakładu czasu i pracy potrzebnego na wprowadzenie danych do komputerowych baz. Częstokroć przerasta to możliwości pojedynczego badacza. Najwcześniejsze propozycje dotyczące rozwiązania tego problemu — kwerendy zespołowe — pojawiły się jeszcze w czasach Kłodziejczyka. Obok mobilizacji zespołów badawczych, kwestia ta dotyka innego bardzo ważnego problemu — standaryzacji opisu danych. Nie trzeba powtarzać, że programy z rodziny baz danych są bardzo wyczułone na wszelkie niekonsekwencje zapisu, stąd konieczność bardzo ortodoksyjnego ujednolicenia, czyli wypracowania jednolitych standardów. Istnienie tego problemu niejednokrotnie podkreślał Ryszewski. Należałoby się również zastanowić nad wypracowaniem wspólnego formularza wprowadzania danych. Umożliwiłoby to ewentualną unifikację baz lokalnych, powstałych nakładem pracy indywidualnych badaczy. Rozproszenie tych działań, praca w oparciu o wiele różnorodnych formularzy, aczkolwiek bardzo przecież pożyteczna, ogranicza jednak możliwości wykorzystania źródła tylko do potrzeb twórcy konkretnej bazy i tylko w oparciu o materiały przezeń zgromadzone. O ile dzisiaj digitalizacja źródła nie stwarza problemu, ważniejsze wydaje się ustalenie wielkości próby reprezentatywnej (badania wyczerpujące lub częściowo wyczerpujące pozostają w sferze utopii) i konieczność unifikacji w ramach jednego schematu (formularza bazy danych) źródła bardzo różnorodnego. Dokumenty notarialne to zarówno kontrakty kupna–sprzedaży, darowizny, skrypty dłużne, ale również testamenty, protokoły, statuty fundacji itp., które należy „wtłoczyć” w uniwersalną matrycę. Nie da się tego zrobić, bez poświęcenia części danych opisowych. Choć bazy danych z powodzeniem zastosowano już przy spisach ludności czy innych źródłach masowych, akta notarialne są o wiele bardziej narratywne i tylko niektóre, wspólne wszystkim dokumentom fragmenty ich narracji, można wykorzystać w kwantyfikacji. Podczas gdy formularz spisu ludności w całości narzuca się sam, w przypadku dokumentów to badacz pełni rolę selektonera treści, co z kolei prowadzić może do „spłycenia” źródła. Celem nadrzędnym tak rozumianej digitalizacji akt notarialnych byłoby zatem pozyskanie materiału statystycznego i uzyskanie szeroko rozumianych danych pośrednich. Nie należy przy tym tracić z pola widzenia również indywidualnego charakteru każdego dokumentu. Oczywiście część z nich najwięcej wniesie właśnie poprzez masę (mamy zresztą podobne doświadczenia w wyniku badań prowadzonych nad aktami galicyjskimi, gdzie narracja

⁶³ K. Litwin, *Problematyka dokumentu w kancelariach notariuszy lubelskich w XIX wieku*, „Studia Archiwalne”, t. 2, Lublin 2006, s. 105–113.

⁶⁴ Sz. Kozak, *Komputerowa metoda opracowywania i inwentaryzacji galicyjskich dokumentów notarialnych*, w: *Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej*, pod red. Z. Budzyńskiego, t. 1, Rzeszów 2003, s. 306–326; tenże, *Możliwości wykorzystania metod komputerowych w badaniach nad notariatem galicyjskim*, w: *Notariat i akta*, s. 37–53; tenże, *Zastosowanie baz danych w opracowywaniu źródeł o niejednorodnej strukturze treści (na przykładzie galicyjskich akt notarialnych)*, w: *Metody komputerowe w badaniach i nauczaniu historii*, pod red. K. Narojczyka i B. Ryszewskiego, Olsztyn 2005, s. 9–14.

dokumentu jest częstokroć bardzo uboga i schematyczna a wprowadzanie danych do formularza bazy ogranicza się do rejestracji prostych faktów obrotu nieruchomościami czy kapitałem przez różne grupy społeczeństwa). Istnieje jednak szereg udowodnionych przypadków danych indywidualnych — bardzo cennych, ale nie mieszczących się w ramach schematu (opisy ruchomości, opisy ludzkich zachowań, emocje itp.). Są to dane niesumowalne i przy ograniczeniu się tylko do metodyki bazy danych musiały by być pominięte w obliczeniach. Drugim filarem tych badań powinna być zatem rejestracja i opis w drodze tradycyjnej złożonych danych jakościowych. Takie stanowisko znajdujemy zresztą jeszcze w latach 80. XX wieku.

Wykorzystanie akt notarialnych w badaniach historycznych można łączyć z kilkoma nurtami tematycznymi. Jak już wyżej wspominałem, do połowy lat 90. XX wieku dokumenty te bardzo wyraźnie wiązano z badaniami nad burżuazją, przemysłem, niektórymi aspektami kultury materialnej i bibliologią. Wątek kancelaryjno–archiwalny (choć z pewnych względów oczywisty) pojawiał się między wierszami, ale nie został wówczas szerzej rozwinięty, podobnie jak głębsza refleksja źródłoznawcza. Poza cytowaną w wielu miejscach pracą Hensel, oraz nieśmiałyymi próbami Agnieszki Moczulskiej (dążącej do wkomponowania akt notarialnych w filozofię źródła historycznego zawartą w pracach Jerzego Topolskiego)⁶⁵, większość publikacji pretendujących do takiej roli ograniczała się do klasyfikacji dokumentów notarialnych, przypisując niekiedy zróżnicowaną wartość informacyjną poszczególnym ich kategoriom. Przyjmując inny punkt widzenia, szerszej analizie poddano akta z kancelarii wielkomięjskich, których charakter był zupełnie inny niż typowej kancelarii prowincjonalnej.

Do czasów obecnych horyzont badawczy został rozszerzony, a poczesne miejsce znajduje w nim metodologia. Wydaje się, że dziś najbardziej pożądane stają się rozważania poświęcone analizie przydatności akt w roli źródła służącego do badania konkretnych problemów. Treść dokumentów notarialnych zawiera trzy w miarę jednorodne zespoły danych. Są to informacje na temat stron kontraktujących, czynności prawnej oraz przedmiotu tej czynności. Konfiguracje występujące między poszczególnymi elementami tych zespołów pozwalają na stworzenie modelu minimum informacyjnego treści źródła będącego teoretycznym opisem jego możliwości. Zwraca on uwagę na ewentualne płaszczyzny wyjściowe do dalszych badań⁶⁶. Po wielu sondażach, które z lepszym lub gorszym skutkiem opisują przydatność akt notarialnych w wyrwykowych badaniach szczegółowej problematyki (np. historia kin łódzkich), należałoby zwrócić uwagę na pewne makrostruktury i dokonać ich szczegółowego opisu, który przybrałby formę studium historyczno–źródłoznawczego. Próby takie były już podejmowane w przeszłości na przykładzie burżuazji (por. Hensel) obecnie zaś kontynuowane są w formie sondażowej dla innych tematów. Konkretnym tego przykładem są badania uwzględniające kryterium narodowości (*Aktywność gospodarcza Żydów w Działoszycach*⁶⁷, *Aktywność gospodarcza Żydów okręgu Skalbmierskiego, Żydzi łączyńscy w latach 60–tych XIX w.*⁶⁸, *Akta notarialne jako źródło do badań nad ludnością rosyjską*⁶⁹), gdzie postulowanym „produktem finalnym” byłby np. obraz Żydów w świetle akt notarialnych. Podobnie w przypadku płci traktowanej z perspektywy gender, np. kobieta w świetle akt notarialnych, poprzedzone już dzisiaj sondażami (*Kobieta w Rzeszowie i okolicy w świetle dokumentów notarialnych z okresu galicyjskiego*⁷⁰, *Kobieta Żydówka na prowincji Królestwa Polskiego w świetle akt notarialnych*⁷¹, *Aspekty aktywności ekonomicznej kobiet w Galicji na podstawie akt notarialnych*⁷²). Postulowaną makrostrukturą byłaby również ta

⁶⁵ A. Moczulska, op. cit.

⁶⁶ Sz. Kozak, *Rzeszowskie akta*, s. 176.

⁶⁷ T. Zwierzykowska, op. cit.

⁶⁸ R. Kuwałek, op. cit.

⁶⁹ K. Latawiec, op. cit.

⁷⁰ Sz. Kozak, *Kobieta w Rzeszowie i okolicy w świetle dokumentów notarialnych z okresu galicyjskiego*, w: *Z przeszłości Europy Środkowowschodniej*, pod red. J. Hoff, Rzeszów 2002, s. 146–201.

⁷¹ T. Kozłowska, *Kobieta żydówka*.

⁷² Sz. Kozak, *Aspekty aktywności ekonomicznej kobiet w Galicji w świetle akt notarialnych. Badania sondażowe*, „Studia Historyczne”, R. 51, 2008, z. 3. Por. W. Najdus, op. cit.; A. Wiernicka, *Z okrucich rzeczy o zajęciach w czasie wolnym. Bo-*

uwzględniająca kryterium zamieszkania (miasto–wieś). Wzorcem dla podobnych badań, jest ujęcie tematu zaprezentowane w cytowanych pracach, dotyczących jednak problemu nieco węższego, bo konkretnej struktury społeczno–zawodowej na przykładzie burżuazji. Obecnie znane są wyniki wyrywkowych badań traktujących również o reprezentantach innych warstw społeczeństwa (*Nieruchomości jako przedmiot czynności prawnych mieszczan powiatu olkuskiego w świetle akt notarialnych z lat 1815–1830*⁷³, *Walewscy herbu Kolumna z Kobylnik w świetle akt notarialnych z lat 1810–1834*⁷⁴, *Szlachta powiatu radzyńskiego w świetle inwentarzy pozostałości w aktach notariuszy z lat 1812–1830*⁷⁵). Prezentują one jednak zagadnienia bardzo wąsko.

Logicznym rozwinięciem powyższego modelu byłoby włączenie akt notarialnych jako jednego z wielu źródeł do badań nad problematyką znacznie szerszą. Mam tu na myśli np. badania nad rodziną (*Galicyskie akta notarialne jako źródło do badań nad historią rodziny i gospodarstwa domowego w drugiej poł. XIX w.*⁷⁶; *Rodzina żydowska w świetle akt notarialnych powiatu skalbmierskiego z lat 1817–1835*⁷⁷), czy życiem gospodarczym (*Akta notarialne jako źródło do badań nad sytuacją ekonomiczną ludności regionu radomskiego w okresie okupacji austriackiej (1915–1918)*⁷⁸; *Akta notarialne jako źródło do badań realiów ekonomicznych i społecznych GG 1939–1944*⁷⁹; *Obszary aktywności gospodarczej ludności miasta i wsi galicyjskiej na podstawie akt notarialnych*⁸⁰).

Zaprezentowane wyżej badania źródłoznawcze w znacznej mierze mają charakter rozproszony. Ich zasięg wyznaczają możliwości pojedynczych osób, co rzutuje na wykształcenie się ekonomicznego, ale za to wąskiego, modelu badań ograniczonego do jednej miejscowości lub wąskiego problemu. W takim właśnie kontekście mamy dzisiaj wstępnie rozpoznane makrostruktury narodowości i płci wymagające jednak dalszych badań, zwłaszcza z uwzględnieniem szerszych obszarów geograficznych. Żydów poznajemy za pośrednictwem badań prowadzonych przez ośrodek kielecki (częściowo również radomski). Należy tu przywołać prace Zwierzykowskiej, Kozłowskiej, Cabana i dla XX wieku — Piątkowskiego. W badaniach tych przez pryzmat jednej narodowości przewijają się wątki działalności gospodarczej, życia codziennego oraz historii kobiet. Dominująca metoda polega na badaniach indywidualnych (bez zastosowania metod analizy komputerowej) i prowadzi do opisu wybranych przypadków. Kwantyfikacja ma charakter ograniczony, stąd też jej efekty są niezbyt dojrzałe. Rezultaty badań obejmujących działalność gospodarczą sprowadzają się, co charakterystyczne, przy wykorzystaniu tego źródła, do wysublimowania grupy liderów. Podobnie autorzy postępują z samym źródłem dostrzegając grupy najliczniej występujących dokumentów (tu cesji, kupna–sprzedaży nieruchomości i towarów, dzierżaw, spółek, testamentów) z jednej strony oraz omawiając typy specyficzne z drugiej.

Kwestia kobieca występuje najczęściej wspólnie z problematyką rodzinną. Teresa Kozłowska zajmuje się kobietą w społeczności żydowskiej na prowincji Królestwa Polskiego, wchodząc również na obszar życia rodzinnego Żydów. Zdaniem autorki dokumenty notarialne pozwalają podważyć stereotyp kobiety żydowskiej ukazując jej aktywność gospodarczą w konfrontacji do tradycyjnie wyznaczonej jej roli. Są to założenia i wnioski odważne, ale niekiedy formułowane nieco na wyrost. Nie wolno zapominać, że poparte są jednym tylko rodzajem źródła. Samo pojawienie się kobiety

gate mieszczaństwo żydowskie pierwszej połowy XIX w. (w świetle inwentarzy pośmiertnych), w: *Kobieta i kultura czasu wolnego*, pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarca, Warszawa 2001, t. 7, s. 135–149 (Autorka wykorzystała w badaniach akta 11 warszawskich kancelarii notarialnych).

⁷³ M. Nowak, op. cit.

⁷⁴ T. Kozłowska, *Walewscy*.

⁷⁵ D. Magier, op. cit.

⁷⁶ Sz. Kozak, *Galicyskie akta notarialne jako źródło do badań nad historią rodziny i gospodarstwa domowego w drugiej poł. XIX w.*, w: *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*, pod red. C. Kukło, Warszawa 2008, s. 489–500.

⁷⁷ T. Kozłowska, *Rodzina żydowska*.

⁷⁸ A. Jankowska, op. cit.

⁷⁹ S. Piątkowski, op. cit.

⁸⁰ Sz. Kozak, *Obszary aktywności gospodarczej ludności miasta i wsi galicyjskiej na podstawie akt notarialnych*, w: *Miasteczko i okolica. Od średniowiecza do współczesności*, pod red. J. Hoff, Kolbuszowa 2006, s. 195–217.

w kancelarii notarialnej nie jest równoznaczne z prowadzeniem działalności gospodarczej. Zbliżoną problematykę odnajdujemy w pracach autora niniejszego artykułu. We wszystkich opisanych przypadkach nie ulegają wątpliwości różnorodne formy aktywności kobiety, widzianej niekiedy jako partnerki swego męża.

Poza tymi przykładami na uwagę zasługują podejmowane ciągle jeszcze symbolicznie badania kancelaryjno–archiwalne i źródłoznawcze. Galicyjskie akta zostały poddane analizie na przykładzie kancelarii rzeszowskich. Praca im poświęcona realizuje przywołany wyżej model studium źródłoznawczego⁸¹. Dalszych badań wymaga natomiast sam proces aktotwórczy. Wśród pozostałych postulatów na pierwszym miejscu wymienić należy zwiększenie zainteresowania historyków aktami powstałymi w okresie II RP i późniejszym. Nasz dorobek w tej dziedzinie jest bowiem zaledwie symboliczny. Wzrastająca liczba i różnorodność źródeł w XX wieku spowodowała, że dla badaczy tego okresu akta notarialne są prawie niedostrzegalne. Jeśli chodzi o dalsze perspektywy dla badań nad aktami XIX–wiecznymi, to poza rozszerzeniem zasięgu na ziemie zaboru pruskiego (gdzie, jak dotąd, postęp w tych badaniach jest najskromniejszy), celowe wydają się wzmiankowane już wcześniej kwantytatywne ujęcia makrostrukturalne, obejmujące duże obszary geograficzne. Tą drogą oczekiwać powinniśmy prac monograficznych, dzięki którym powstałby materiał do ewentualnych syntez historycznych opartych już nie tylko na aktach notarialnych, ale na zróżnicowanej bazie źródłowej.

⁸¹ Tenże, *Rzeszowskie akta*.